

АСПЕКТИ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ ВЗАЄМОВІДНОСИН РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В 1941–1942 рр. (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНИ)

У статті узагальнено науковий доробок істориків у сфері соціальних досліджень Робітничо-Селянської Червоної Армії в період з 1991 р. до теперішнього часу на матеріалах України. Подано основні аспекти даної проблеми, що на сьогодні знаходяться в полі зору наукової спільноти. Дано пояснення формування існуючих інтерпретацій взаємовідносин армії та радянського суспільства в початковий період Великої Вітчизняної війни, а також виділено основні напрями майбутніх перспективних досліджень в даній сфері.

Ключові слова: Червона Армія, радянське суспільство, історіографія, інтерпретація.

Постановка проблеми та її актуальність. Питання аналізу взаємовідносин Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) та радянського суспільства привертало увагу істориків, починаючи ще з воєнних часів. Пояснення цьому криється у специфічній ролі, що відводилась армії протягом усього часу її існування, адже вона виступала місцем соціалізації молодих людей, сферою міжнаціонального спілкування, давала можливість долучитися до «сім'ї братніх народів» Радянського Союзу. Фактично це був інститут, що найміцніше тримав єдність СРСР. Саме тому дослідження взаємовідносин радянського суспільства та армії на першому етапі Великої Вітчизняної війни особливо важливі для розуміння та інтерпретації історії СРСР цього періоду.

Дана розвідка *має за мету* простежити основні напрямки, методи, особливості використання джерельної бази в новітніх соціоісторичних дослідженнях місця

Гула Володимир Дмитрович, аспірант кафедри української історії та етнополітики, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпропетровськ.

© Гула В.Д., 2014

Червоної Армії в структурі радянського суспільства у 1941-1942 рр., а також пояснити причини формування засадничих основ досліджень цієї проблематики. Для розгляду беремо історіографію питання після 1991 р., що обумовлено кардинальною зміною історіографічної парадигми на пострадянському просторі. Саме на території колишнього СРСР в основному відбувається розвиток методів пізнання даної проблеми та розширення її джерельної бази; зарубіжні історичні дослідження відіграють допоміжну роль та цікаві в основному новітніми методологічними підходами.

Стан дослідження проблеми. В науковій літературі ця історіографічна проблема не ставилась як предмет окремого дослідження. Певні її аспекти відбиті в новітніх узагальнювальних працях з історіографії Другої світової війни на українських землях, що належать перу О. Лисенка та О. Марущенко [7; 8].

В історичній науці існує кілька основних інтерпретацій їхньої взаємодії та взаємовідносин. Погляд радянської історіографії полягає у надмірній героїзації РСЧА початкового періоду війни, наголошенні на єдності суспільства, партії та армії у боротьбі проти спільного ворога. Масове дезертирство перших місяців війни замовчувалося, приховувалося, хоча навіть у спогадах командирів (зокрема, маршала К. Рокосовського) містяться згадки про такі факти. Національне питання в радянському суспільстві та армії взагалі не досліджувалося, існували лише праці про внесок окремих союзних республік у загальну перемогу. Такий погляд визначив й особливості джерельної бази радянських історичних досліджень з даної проблематики: основу становили документи партійних і державних структур, спогади вищих офіцерів РСЧА та партійних діячів, окремі свідчення командирів вермахту. В той же час спогади, листи, щоденники, усні свідчення рядових бійців та молодших командирів ігнорувалися. Радянська історія Великої Вітчизняної війни була передусім «історією королів та полководців», а не історією соціуму як багатопарової структури.

Зарубіжна історіографія до 1991 р. визначається поліваріативністю інтерпретації проблеми суспільства та армії в СРСР 1941 р. Джерельною базою тих досліджень слугували в основному документи вермахту та СС, спогади бійців військ держав гітлерівського блоку. В залежності від політичної орієнтації окремі автори наголошували або на стійкості та єдності радянського суспільства, героїзмі армії, або на паніці, зневірі, відсутності моральних орієнтирів в усіх структурах радянського соціуму.

На сучасному етапі в світовій історіографії з даного питання продовжують співіснувати дві діаметрально протилежні позиції. Як характерний приклад продовження радянської історіографічної традиції в сучасній історичній науці варто виділити колективну монографію «Україна та Росія в історичній ретроспективі». Її автори, досліджуючи взаємовпливи суспільства та армії, приділили цій проблемі один з розділів. Основна увага при цьому надається демонстрації єдності радянського суспільства в протистоянні з ворогом. Авторі використовують здебільшого застарілу джерельно-історіографічну базу, основою якої лишаються офіційні документи радянської влади. Основна мета дослідження – з'ясування ролі національного чинника в РСЧА. Однак і в цьому автори не відходять від давно сформованих поглядів та інтерпретацій: «Попри всю складність українського питання, незаперечним залишається факт спільної боротьби росіян та українців проти гітлерівської навали в лавах регулярної армії, партизанських формувань» [12, с.202-203].

На іншому історіографічному полюсі знаходяться праці, що наголошують на глибокому антагонізмі армії та суспільства в СРСР напередодні Другої світової війни. Однак при цьому не береться до уваги та обставина, що армія є продуктом суспільства, його похідною, що гіпертрофовано виражає основні, притаманні даному суспільству риси. Позитивною ознакою такого підходу є залучення нових джерел, передусім матеріалів польових трибуналів та донесень особливих відділів. Розширення джерельної бази веде до збалансованості інтерпретацій даної проблеми.

Такий підхід найбільш яскраво виявляється в працях В. Гриневича [4]. Дослідник наголошує на невідповідності інтересів армії та суспільства, РСЧА виступає в такому випадку як зброя зовнішнього примусу, що не має жодної підтримки у суспільстві.

Вельми цікавим є доробок вінницького науковця Ю. Ніколайця [9]. Дослідник зосередив увагу на визначенні ступеня лояльності армії до радянської влади, рівні морально-політичної підготовки та бойового духу РСЧА. Автор проаналізував значний обсяг архівних матеріалів різного змісту: від партійних та державних документів до листів та щоденників бійців РСЧА. Однак висновки в даній праці формуються з акцентом на негативні риси воєнної дійсності. Разом з тим документальна основа праці дозволяє говорити про значний внесок у дослідження місця армії в радянському суспільстві початку Другої світової війни.

Спробою вироблення виваженого погляду на проблему можемо вважати працю І. Патриляка та М. Боровика [10]. Автори на основі широкої документальної та історіографічної бази висвітлюють реакцію армії та суспільства на події початкового етапу війни. Дослідниками реконструйована як героїчна оборона окремих військових частин та добровольців-ополченців, так і грандіозні масштаби паніки, дезертирства в військах Південного та Південно-Західного фронтів [10, с.119]. Слабкою стороною праці є негативна оцінка надзвичайних заходів радянського командування, що застосовувалися для зміцнення оборони, підвищення стійкості військ. При цьому характеристика бойової діяльності військ НКВС відсутня, а у випадках, коли військові операції Червоної Армії були вдалими, вищезгадані репресивні заходи визнаються авторами дієвими та виправданими. Таке протиріччя взагалі характерне для сучасної історіографії бойових дій 1941 р. на українській території.

Армія як замкнена соціальна група розглядається в дослідженні О. Лисенка та Т. Вронської [2]. В радянській історіографії постановка та вирішення зазначеної проблеми було неможливим з огляду на повне нехтування чинника

позастатутних відносин між військовослужбовцями. До 1991 р. радянську армію прийнято було розглядати як групу, не від'ємну від усього радянського суспільства, як групу, що базується на тих самих принципах та закономірностях, що й весь соціум. Автори даної праці аргументовано показали діалектичний зв'язок між армією та суспільством, довели, що соціальні зв'язки у бойовій обстановці формуються на зовсім інших засадах порівняно із мирним часом – на перше місце виходить світоглядно-цивілізаційна ідентичність особистості, а національні, соціальні, етнічні чинники відходять на другий план [2, с.8-10]. Ті самі соціальні процеси загалом протікали в усьому радянському суспільстві. Вирішальним тут був вплив екстремальної ситуації, в яку потрапили народи СРСР. Війна стала об'єднавчим фактором для радянського суспільства.

У контексті власне дослідження Червоної Армії праця М. Лисенка та Т. Вронської відзначається використанням великої кількості джерел особового походження (мемуари, інтерв'ю учасників бойових дій). Автори робили акцент на виявленні тих чинників, що визначали міжособистісні зв'язки між членами військового колективу.

Тісні взаємодії між армією та суспільством виявляються на етапі мобілізації. В 1941 р. було проведено декілька мобілізацій, результати яких кардинально відрізнялись та врешті-решт визначали зміни в морально-політичному настрої військ. Патріотичне піднесення перших тижнів війни змінилося апатією та масовим дезертирством. Ці процеси визначались настроями мобілізованого населення, тобто представників усіх верств суспільства радянської України [11].

Останнім часом набуває розвитку ще один напрям історичних досліджень соціальної історії РСЧА, що корінням сягає в радянські часи, а саме: радянський патріотизм та армія. Даний аспект суспільного буття є надзвичайно важливим для розуміння причин та ходу трансформацій, яких зазнавало радянське суспільство на початковому етапі війни. За радянських часів це суспільне явище розглядалось як сталий, непорушний феномен. Такий

погляд пояснювався замовчуванням невдач та провалів в початковий період війни. Замовчувались панічні настрої командирів та рядових бійців, масова зневіра у можливості перемоги. Однак зараз, із залученням великої кількості досі невідомих різнопланових джерел, з'явилась можливість проаналізувати ці процеси в динаміці, на практиці використати принцип історизму та діалектичний підхід. Саме таким суспільно-науковим запитам відповідає монографія Р. Гули, окремих розділ якої присвячено зазначеній проблематиці [5]. Автор намагався подати збалансовану, виважену картину трансформації офіційної радянської ідеології та її проєкцію на військо, реакцію бійців на поступову деформацію метанаративу радянської ідентичності. Загалом це йому вдалося. Варто звернути увагу, що автор в своїй роботі не звертався до усних джерел, що мало для дослідження скоріше позитивні наслідки, адже позбавило його надмірної емоційності та зосередження на деталях на противагу загальному.

В американській історіографії найбільш документально обґрунтованим дослідженням, що відображає роль та місце РСЧА в радянському суспільстві в початковий період Великої Вітчизняної війни, є праця Д. Гланца [3]. Монографія полковника армії США вирізняється детальною розробкою питання про боездатність Червоної Армії, рівень морально-політичної підготовки бійців, соціальний склад вищого командування тощо. В центрі уваги автора стоїть з'ясування причин катастрофічної поразки РСЧА в перші місяці 1941 р. Для відповіді на поставлене питання необхідним є звернення до соціальної історії Червоної Армії. Джерельна база дослідження вирізняється різнобічністю та збалансованістю – основу її становлять офіційні документи радянської та німецької армій. Ґрунтовна військова підготовка дозволила автору уникнути крайнощів у висновках – основа невдач РСЧА полягає, на його думку, в тому, що на момент німецької атаки Червона Армія перебувала в стані переозброєння та структурної трансформації. На цю обставину накладалися помилки військового командування

та паніка серед населення, викликана неправдивою інформацією про рівень боєздатності армії.

Дослідження японського науковця Г. Куромії є новаторським як в плані методології, так і в плані інтерпретації. Автор зосередив увагу на дослідженні поліетнічного регіону України – Донбасу в період кінця XIX–XX ст. [6]. Окремий розділ присвячено Великій Вітчизняній війні. Особливістю Донбасу в контексті Другої світової війни є тривале військове протистояння з перемінним успіхом. Міста й села цього регіону пережили як патріотичне піднесення перших днів війни, так і суцільну паніку та зневіру кінця літа – початку осені 1941 р. Повністю Донбас був окупований німецькими військами лише влітку 1942 р. Отже, саме на цьому терені найяскравіше прослідковується трансформація взаємовідносин армії та суспільства. Досліднику вдалося реконструювати цей процес на основі великої історіографічної та джерельної бази: були залучені досі не використані архівні документи місцевих осередків ВКП (б).

У роки незалежності була опублікована велика кількість джерел особового походження, що яскраво ілюструють кризу підтримки РСЧА радянським суспільством на початку війни з Німеччиною. Багато з них зібрані та узагальнені в праці голландського науковця К. Беркгофа [1]. Автор використав величезну кількість насамперед усних історичних джерел. Метою праці була докладна реконструкція життя всіх верств українського суспільства на початковому етапі війни та при окупації. Відповідно, автор зачепив також питання «Червона Армія та радянське українське суспільство». Історик на основі зібраних ним переважно особових джерел зробив висновок про низьку популярність армійської служби в українському середовищі. На думку К. Беркгофа, лише незначний відсоток українського населення лояльно ставився до радянської влади. В той же час ним не були взяті до уваги актові джерела, насамперед документи партійних органів. Такі матеріали значно скорегували б уявлення автора про ступінь підтримки радянської влади та Червоної Армії на теренах України в 1941 р.

Прикладом детальної розробки такого виду джерел може слугувати праця М. Фейнсода «Смоленск под властью Советов» [13]. Науковець побудував своє дослідження на матеріалах архіву смоленського обкому ВКП (б), що під час окупації міста німецькими військами був вивезений, а по закінченні війни потрапив до США. На основі цих даних постає картина буття усього соціуму, реконструюється насамперед місце влади та офіційної ідеології в регулюванні життя суспільства. Хоча ця робота не стосується українських земель, вона може слугувати методологічним взірцем дослідження соціальної історії.

Отже, на сьогодні соціально-історичні дослідження радянської армії відбуваються в парадигмі військової антропології. Коріння цього явища виникли ще в 1960-ті роки із початком антропологічного повороту в історичній науці. На практиці це означає вивчення людських колективів з акцентом на індивідуальний досвід особистості. Цей західноєвропейський історіографічний вплив доповнюється в Україні спадщиною радянської історичної науки із її спробами створювати всеохоплюючі дослідження певного етапу суспільного буття. Взаємодоповнення цих двох тенденцій соціально-історичного дослідження РСЧА дозволяє сформуванню виваженої та документально підтвердженої погляду на зазначені процеси. В зарубіжній історіографії також спостерігається співіснування аналогічних підходів до вивчення Червоної Армії, що пояснюється в даному випадку не світоглядно-методологічною революцією, а навпаки, методологічним плюралізмом, що передбачає формування тих чи інших дослідницьких методів виключно науковими чинниками.

1. *Беркгоф К.* Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с.

2. *Вронська Т., Лисенко О.* «Окопне братство»: фронтовий мікросоціум у контексті воєнної повсякденності / Т. Вронська, О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – № 15. – С. 8-25.

3. *Гланц Д.М.* Колосс повержений. Красная Армия в 1941 году: [пер. с англ. В. Федорова] / Д.М. Гланц. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 544 с.

4. *Гриневич В. А.* Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни (1939-1945): монографія / Владислав Анатолійович Гриневич: монографія. – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 2007. – 520 с.

5. Гула Р.В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. (на матеріалах України) / Р.В. Гула. – Дніпропетровськ: Герда, 2013. – 516 с.

6. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870-1990 роки: [пер. з англ. Г. Кьорьяна, В. Агеева] / Г. Куромія. – К.: Основи, 2002. – 510 с.

7. *Лисенко О.* Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи / О. Лисенко // Укр. іст. журнал – 2011. – № 4 – С. 165-194.

8. *Марущенко О.* Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни / О. Марущенко // Україна в другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько; Рецензенти: О.С. Рубльов, В.Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка», 2011. – Кн. 1. – 735 с. – С. 83-142.

9. *Ніколаєць Ю.О.* Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної Армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю.О. Ніколаєць. – Київ: ун-т ім. Т. Шевченка. – К, 1999. – 19 с.

10. Патриляк І. Україна в роки Другої світової війни. Спроба нового концептуального погляду / І. Патриляк, М. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.

11. *Рибченко Л.* Радянські військові мобілізації на території України у 1941-1945 рр. / Л. Рибченко // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько; Рецензенти: О.С. Рубльов, В.Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка», 2011. – Кн. 1. – 735 с. – С. 303-318.

12. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Інститут історії України НАН України; Рада: акад. НАН України В.М. Литвин (голова), акад. НАН України І.М. Дзюба, акад. НАН України Я.Д. Ісаєвич, акад. НАН України О.С. Онищенко, акад. НАН України В.А. Смолій, С.В. Кульчицький та ін.; Відп. ред. акад. НАН України В.А. Смолій: Том 2. Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – 531 с.

13. *Фэйнсод М.* Смоленск под властью Советов: [пер. с англ. Л.А. Кузьмина] / М. Фейнсод. – Смоленск: ТРАСТ – ИМАКОМ, 1995. – 496 с.

Надійшла до редколегії 25.01.2014 р.

Рецензент: *І.М. Томюк*, кандидат історичних наук, доцент, заступник декана юридичного факультету Університету бізнесу та права, м. Львів.

Гула В.Д.

АСПЕКТЫ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ВЗАИМО-ОТНОШЕНИЙ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА И КРАСНОЙ АРМИИ В 1941-1942 гг. (НА МАТЕРИАЛАХ УКРАИНЫ)

В статье обобщены научные наработки историков в сфере социальных исследований Рабоче-Крестьянской Красной Армии в период с 1991 г. по настоящее время на материалах Украины. Представлены основные аспекты данной проблемы, которые на сегодняшний день находятся в поле зрения научного сообщества. Дано объяснение формирования существующих интерпретаций взаимоотношений армии и советского общества в начальный период Великой Отечественной войны, а также выделены основные направления будущих перспективных исследований в данной сфере.

Ключевые слова: Красная Армия, советское общество, историография, интерпретация.

Hula V.D.

ASPECTS OF HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS OF RELATIONSHIP SOVIET SOCIETY AND THE RED ARMY IN 1941-1942. (ON THE MATERIALS OF UKRAINE)

In the article summarizes the research achievements of historians in social studies Workers' and Peasants' Red Army in the period from 1991 to date, on the materials of Ukraine. The basic aspects of the problem, which to date are in the field of academia. An explanation to the interpretation of existing relationships Army and Soviet society in the early years of the Great Patriotic War, and highlights the main directions for future research in this promising field.

Key words: Red Army, Soviet society, historiography, interpretation.